

HELWEST, TÊGEHÊN TÊKILÎ WÊ Û PÎVANEKÊN HELWESTÊ* (TUTUM, İLİŞKİLİ KAVRAMALAR VE TUTUM ÖLÇEKLERİ) (ATTITUDE, RELATED CONCEPTS AND ATTITUDE SCALES)

Zafer AÇAR*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolîni
Received // Hatîn: 14.02.2022
Accepted // Pejirandin: 30.03.2022
Published // Weşandin: 30.04.2022
Pages // Rûpel: 76-92
DOI: 10.55106/kurdiname.1073630

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0). <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atif: Açar, Zafer (2022). Helwest, Têgehên Têkilî Wê û Pîvanekên Helwestê, *Kurdiname*, no. 6, p.76-92

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website // *Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman va hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.*

Kurte

Helwest wekî rewşa amadebûna însan a raber kes yan objeyan tê terîfkirin û ew ciyekî girîng digire di jiyana wî ya psikososyal de. Ji bo ku dikare tesîrê li jiyana însan bike di kirin, biryargirtin, parastina fikr û ramanan yan jî jêgerîna ji wan, di sehayê zanistên civakî de bûye mijara gelek lêkolînan.

Di lîteratura kurdî de, li Tirkiyeyê, xebatên têkilî helwestê nû dest pê dikin. Hem wekî têgeh helwest, hem jî têgehên têkilî wê, teoriyên têkilî helwestê, guherîna helwestan, pîvanekên helwestê pêdivî pê heye ku bêne naskirin û bala lêkolîneran bikşîne ser xwe. Ev xebat armanc dike ku vê yeke bike; hem van têgehên navborî û pîvanekên helwestê bide naskirin hem jî bi danasîna wan bala lêkolîneran bikşîne ser biwara psikolojiya civakî ku xebat û eleqeyê dixwazin ji bo meseleyên li dor kurdî û hin şaxên kurdolojiyê.

Bi vê xebata danasîna mijar û biwarê û lîteraturê wê; em hêvî dikin biwarên mîna sosyoloji, psikolojiya civakî, perwede û zimanzaniya civakî ku digel wan di kurdolojiyê de xebatên nav-dîsîplîni tê meşandin, ji bo kurdî ew ê rê û îmkanên nû vekin û berê lêkolîneran bidin xebatên van sehayên zanistî.

Peyvên serekî: Helwest, Hêmanên Helwestê, Psikolojiya Civakî, Pîvanekên Helwestê

Özet

Tutum insanın kişilere veya nesnelere karşı hazırolma durumu olarak tanımlanır ve insanın psiko-sosyal yaşamında önemli bir yer tutar. İnsanın eylemlerinde, kararlarında düşüncelerini savunmasında veya onlardan vazgeçmesi gibi durumlarda tutumun etkisinin olabileceğinden hareketle sosyal bilimler alanında pek çok araştırmanın konusu olmuştur.

Türkiyede, Kürtçe literatürde tutumla ilgili çalışmalar oldukça yenidir. Bundan dolayı hem bir kavram olarak tutum, hem de ilgili kavramlar ve teoriler, tutum değişimi, tutum ölçekleri gibi konuların tanımlanması ve araştırmacıların dikkatine sunulması ihtiyacı doğmuştur. Bu çalışmanın amacı adı geçen kavram ve konuları tanımlamak ve tutum ölçeklerini tanıtmakla beraber, Kürtçe ve Kürdolojinin bazı dallarına ilişkin sosyal psikoloji alanına giren konulara araştırmacıların dikkatini çekmektir.

Bu konu, alan ve literatür hakkındaki tanıtım çalışması ile; Kürdolojiyle beraber disiplinler arası çalışma imkanı olan sosyoloji, sosyal psikoloji, eğitim, ve toplumdilbilim gibi sahalarda çalışan araştırmacılar için yeni fikir ve imkanların açılacağını umut ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Tutum, Tutumu Oluşturan Öğeler, Sosyal Psikoloji, Tutum Ölçekleri

* Ev gotar ji teza doktorayê ya nivîskar ya bi navê "Tesîra Helwestê li ser Tercîha Ziman di Jiyana Kurdîzanan de - (Nimûneya Wanê)" hatiye hilberandin.

*Dr. Öğrt. Üy., Bingöl Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Kürt Dili ve Edebiyatı ABD, zafer13acar65@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5323-9531>.

Abstract

Attitude is defined as a person's readiness towards people or objects and has an important place in people's psycho-social life. It has been the subject of many researches in the field of social sciences, considering that the attitude may have an effect in cases such as people's actions, decisions, defending their thoughts or giving up on them.

In Turkey, studies on attitude in Kurdish literature are quite new. Therefore, it has become necessary to define and present issues such as attitude as a concept, related concepts and theories, attitude change, and attitude scales to the attention of researchers. The aim of this study is to define the mentioned concepts and subjects and to introduce attitude scales, and to draw the attention of researchers to the subjects in the field of social psychology related to Kurdish and some branches of Kurdology.

With the introductory work on this subject, the field and the literature; We hope that new ideas and opportunities will open up for researchers working in fields such as sociology, social psychology, education, and sociolinguistics, which have the opportunity to work interdisciplinary with kurdology.

Keywords: Attitude, Elements of the Attitude, Social Psychology, Attitude Scales.

Destpêk

Helwest yek ji hêmaneke sereke ya psîkolojiya însan û babeteke sereke ya zanista psîkolojiya civakî ye. Ji bo ku em têgeha *helwestê* fêm bikin divê em pêşî fêr bibin ka psîkolojiya civakî (social psychology) çi ye û çima girîng e.

Psîkolojiya civakî ew lêkolîna zanistî ye ku lédikole bê hizr, hest û kiryarên kesan çawa tesîra xwe ji heyîna kesên din a rast, xeyalî an jî qestkirî digire (Allport, 1952 vghz. Hogg û Vaughan, 2010:2). Wekî şaxe-zanistekê, psîkolojiya civakî; hem aliyê kes û civakê yê sosyal hem jî yê psîkolojîk vedikole, û îro têkilî van herdu zanistan lêkolînên bêjimar di vê biwarê de çêdibin.

Rehên xebatên psîkolojiya civakî heta sedsala 19an dirêj dibe ku digihije du bizavên psîkolojiyê yên wekî; 'psîkolojiya gel' û 'psîkolojiya girseyê' li Almanyayê. Lê bi şiklê xwe yê modern di dawiya sedsala 19an hin azmûnên ser kiryarên grûpan wekî destpêka xebatên vê disîplînê ne û li Amerîkayê di sala 1908an de jî ji psîkolojiyê McDougall û ji sosyolojiyê Ross du kitêbên dersan bi navê psîkolojiya civakî, bêyî ku haya wan ji hev hebe, hevdem diweşînin ku ev jî dibin xebatên pêşîn di dîroka vê zanistê de (Kayaoğlu, 2011: 5-6).

Di salên 1930an, gelek psîkologên Gestalt, bi taybetî jî Kurt Lewin, ji Almanyaya Nazî kişyane Amerîkayê. Ew kartêker bûn ji bo ev biwar ji mektebên kiryarî û psîkanalîtîk ên raserê wê demê veqete û pêşkeve ku psîkolojiya civakî herdem mîrata bala wan a li ser hiş û îdraqê parastîye. Helwest û bûyerên grûpên biçûk babetên serekî yên xebatên vê serdemê bûn. Di dirêjîya Cenga Cîhanî ya IIyem de, psîkologên civakî li ser îqna û propagandayê xebitîn bo artêşa Amerîkayê. Piştî şêrr, lêkolîneran zêdetir eleqe nîşanî xebatên pirsîyarên civakî yên wekî mijarên zayendî û pêşhikmên nijadî kirin. Di salên şêstan de mijarên nû yên wekî neliheviya hişî/zanînî, midaxeleya dijber û êrişkarî derketin pêş. Lê di salên 1970yan de li Amerîkayê psîkolojiya civakî rastî krîzekê hat. Raberî çêbûn li ser etîka azmûnên labratuwarî, li ser helwestan ka gelo ew pêş-kiryarî ne yan na û di pêbenda çandî de ka zanist çêdibe yan na. Di salên 1980 û 1990an de psîkolojiya civakî hem di teoriyê hem di warê sepanê de kemilî. Niha lêkolînerên modern eleqe nîşanî gelek biwaran dikin. Lê çêbarî, îdraqa civakî û têgeha xwebûnê qadên herî mezin ên pêşketinê ne di van salên dawîn de. Tevî van, psîkologên civakî eleqeya

xwe ya sepandinê digel têkariya xwe ya ser psîkolojiya tendurustî û hawirê, ew psîkolojiya sîstema hiqûqê re jî didomînin (Social –Psychology, 2019: 1-2).

Ev zanista ku piranî piştî xwe dide azmûnên sosyal xebatên xwe di gelek sehayên jiyane û biwarên zanistên civakî de disepîne. Sosyolojî, psîkolojiya takekesî, psîkolojiya hişî, antropolojiya civakî û zimannasiya civakî hin disîplînên têkilî zanista psîkolojiya civakî ne. Li aliyekî din psîkolojiya civakî di xebatên xwe yê zanistî de hin metodên xebatê bi kar tîne ku ew jî piranî ev in: “Metoda raçavkarî, metoda geşbûnê, metoda hevpeyvînê, metoda klînîkal, metoda anketê/pirsnameyê, metoda pîvanekê, metoda azmûnî.” (Kuppuswamy, 1961: 14).

Helwest yek ji beşeke xebatên psîkolojiya civakî ye ku li ser helwesta kes û civakê û pîvandina wan, xebatên bêjimar hatine kirin. Îja ji ber girîngiya wê di beşên pêrava ew ê bê pênasekirin digel têgehên tekilî wê. Herwiha pîvanekên serekî yê pîvandina helwestê jî ew ê bêne nasandin.

1. Helwest

Wekî gelek têgehên bihîzari, hizrî û kiryarî yê mîna; ‘pejn, seh, niyet, qest, qenaet, dên, têgihîştin, raman, bîr û ray, kiryar, pêşk’ helwest jî têgeheke sereke ye di jiyana însan a psîkososyal de. Ji 1920an vir de zanyar û lêkolînên biwara psîkolojiya civakî helwest terîf kirine û bi detay ev têgeh îzah kirine. Em ê li jêr çend pênaseyan bidin û dû re berê xwe bidine binbeşên vê mijarê.

Helwest -bi îngilizî *attitude*- ji eslê xwe yê latinî *aptûsê* tê ku wateya wê; ‘ji tevgerê re guncaw û amade’ ye. Ev wateya kevna raçavkirina rasterast a tiştan bike jî lêkolînerên helwestê êdî wê wekî çêbûneke wisa dibînin; ‘helwest rasterast neyê raçavkirin jî ew berî kirina tişteki rêberiya tercîh û biryarên me dike ji bo em bikevine tevgerê’ (Hogg û Vaughan, 2010: 94). Li gorî Stangor (2011: 291) helwest nixandînen me yê erênî an jî nerênî ne digel objeyeke helwestê. Helwestên me xwe dispêrin qaîdeyên hest, kiryar û têgihîştinê. Dîsa Bohner û Dickel (2011: 393 vghz. Eagly û Chaiken 2007) helwestê wekî meyla psîkolojîk a derbarê heyîneke diyar de terîf dikin ku meriv wê heta dereceyekê bi başî yan jî nebaşî dinirxîne. Lett (1977 vghz. Kazazoglu, 2011: 17) jî dibêje; “herçend di lîteraturê de derbarê pênasekirina helwestê de terîfên cuda hebin jî, gelek teorîsyen li ser heman fikrê ne ku; helwest ew bertek e ku kes wê nîşanî obje yan jî koma objeyan dide.”

Bi qasî ku em ji xebata Mostyn (1978: 4-5) hîn dibin, kurtiya mêjûya helwestê wiha ye; “Cara pêşîn Lange di sala 1888an de digel ‘xebatên maweya reaksiyonê’ di halê labaratuwarê de, li ser helwestê xebitiye. Dema tê serê sedsalê, derbarê ‘cîhê helwestan di zêhnê de’ raberiyeke geş çêdibe. Li ser têgeha *helwestê* William James, Harlow Gale û Freûd gotin û xebatên girîng pêşkeş kirine lê cara pêşî wekî têgeh; *helwest*, di 1918yan de, bi xebata şaheser a Thomas û Zaniniecki ya li ser gundiya Polonî xwe nîşan dide. Û di xebata xwe de wan helwest wisa terîf kirin: ‘Rewşa aqilê kesekî li hemberî nixekî (nirxên civakî)’. Ji salên 1918 heta 1950yan heyamek bû ku li ser bûn û guherîna helwestê lêkolînên têr çêbin. Thurstone ji wan kesan yek bû, dikir ku helwestan bi awayekî zanistî bipîve, di 1928an de dema wî teknîka pîvaneka xwe ya ‘neqebên wekî yekser’ çêkir wî xwest ku digel reseniyeke rasyonel pîvanekê ji pîvanên sêbjektîf saz bike. Piştî wî bi sedan pîvanekên helwestan hatine pêşxistin. Li aliyekî din Cenga Cîhanî ya Ilyem lez da psîkologan ku eleqeyê nîşan bidin têkiliya helwest û kiryarê wekî metoda fêmkirin û daxuyakirina pêşhikm û îqnayê (di pêbendî propagandayê, bi taybetî jî

propagandayên bîrdoziya faşîzmê). Di halê hazir de, teoriya helwestê bandor li her aliyê jiyana takekesî û sehayên xebatê dike. Wekî çawa doktor bi çêbûn û guherîna helwestê re eleqedar in, mamoste, karsaz, hêzên emnî, karkerên civakî, rojnamevan û ajansên reklaman jî bi heman awayî...”

Însan di jiyana xwe ya rojane de, ji hin tiştan hez dike, kêfa wî ji hin tiştan re nayê, hin tişt jêre balkêş in lê bala xwe nade hin tiştan. Dîsa ji ber bîr û baweriyên însan ew tevî perwerdeya xwe ya li malbat, hawir û xwendîgehê dibe xwedî hin hest, qenaet, fikr û ramanan ku di derbarê kes an tiştan de an jî heyînên têkilî wan de biryaran dide. Îja ev biryarên berî ku bibin kiryar dikare wekî helwest pênase bibe. Carna helwesta însan berçav lê carna jî nepen e ku di hin rewşan de tê ferqkirin lê carna jî heye ku neyê ferqkirin.

Îro di gelek biwarên zanistî û sehayên civakî de helwest wekî babeteke sereke derketiye pêş. Niha hem di akademiya de hem di saziyên fermî û yên taybet de ji bo helwesta kes û civakan bê hînbûn xebatên bêjimar tên kirin. Bo nimûne; beşên perwerdeyê helwestên ciwanan ên têkilî hin guherbaran dipîvin, karsaz û şirketên bazirganî ji bo berhemên xwe bidin nasîn an jî balê bikşînin ser, xebatan dimeşînin. Herwiha siyasetmedar ji bo tercih û helwestên hîlbijêran hîn bibin bi heman awayî xebatên sehayî; enket, hevpeyvîn û yd. didin çêkirin.

Ji ber ku meyla qaîdeyên psîkolojiya civakî ser lihevgerîna ye, îtirazên qanîker ên ku fikr û hestên me pê diguherin dê tesîrê bikin ku kiryarên me jî biguherin. Ev lihevgerîna helwestê tê wê maneyê ku; eger şirketek, fikr û hestên we derbarê berên xwe de bi awayekî erênî bike, hingê hûn dê bêtir bixwazin wê berê bikin. Lê hevgerîna helwestê bi aliyê din de jî dixebite, bi vî awayî dema kiryarên me guherîn, fikr û baweriyên me yên derbarê objeya helwestê de jî dikare biguhere. Dema me berek kirî û di wê de tiştên baştir dîtin, kêfa me dê bêtir pêre were û helwesta me dê zêdetir erênî be ji şirketa xwedî wê bera me kirî re (Stangor, 2011: 213).

Ji bo ku di derbarê pênase û xusûsiyetên helwestê de gelek xebat çêbûne ku hinek pênase me li jorê dan, em ê li jêr hin xusûsiyetên helwestê yên ku zanyaran derbirrîne biguherîn.

Bi qasî ku Kuppuswamy (1961: 194-195) ji Sherif (1956) diguhezîne hin xusûsiyetên helwestê wekî li jêr in:

1. Helwest ne zikmakî ne.
2. Helwest pir yan jî hindik, mayînde ne.
3. Helwest têkiliya biker-berkarê îma dikin.
4. Helwest bi qasî ku grûpan vedigrin şexsan jî vedigrin.
5. Helwest xwedî xusûsiyetên motîvasyonî-hestyariyê ne.
6. Helwest para hemû endamên grûpekê ne.

Dîsa hin xusûsiyetên din ên helwestê Kazazoğlu (2011: 23) ji Baker (1992) wiha diguhezîne:

1. Helwest îdraqî û hestyarî ne.
2. Helwest ne wekî du-serî lê piralî ne. Li gorî tercîhkirin an jî nekirina xwe cur bi cur in.
3. Helwest hêj pêşda kesan amade dikin ku ew ê çawa tevbigerin.
4. Helwest têne fêrbûn. Ew nayên guheztin û ne zikmakî ne.
5. Helwest berew mayînde bûnê ne lê bi tecrubeyan ew dikarin biguherin.

1.2. Hin Têgehên Têkilî Helwestê

Wekî gelek hest û ramanên însan ên wekî; hizir, qenaet, lêwerîn (werdîtin), bîr û ray û yd. helwest kardayeke girîng e ji bo bawerkirin, biryardan, tevgera însan a li dijî tiştêkî. Ji bo ku em helwestê ji bawerî, qenaet, ajo, nirx, norm, îdeolojî û temsîlên civakî veqetînin em ê li jêr pênaseyên wan yek bi yek pêşkeş bikin.

1.2.1. Bawerî

Her însan merî dikare bêje xwedî baweriyên e. Ji hîmên bingeîn ên helwestê yek jî bawerî ye. Însan an jî hinek însan pîrî caran ji ber baweriyên xwe dibin xwedî hin helwestan an jî helwesta xwe nîşan didin. Herwiha ji ber baweriyên xwe însan dikare helwesta xwe ya heyî/hînbûyî biguhere jî.

Bawerî, îdraqên têkilî dibetiya bûyer an jî heyberê ne yên ku eleqeya wan bi xusûsiyeteke qebûlîrî heye. Hin teorisyên, baweriyekê wekî pêkhatyê helwestê dibînin çendî cudahî hebin jî yên ku bi helwest û baweriyên hatine dorgirtin. Helwest wekî encama (yekûna) baweriyên dikare bê nirxandin. Kesek dikare xwediyê hin baweriyên ciyawaz be yên têkilî diyardeyan (çi erênî çi nerênî). Ev kes dê xwe bispêre nirxandina giştî ya baweriyên xwe û li dijî vê diyardeyê ew ê helwesta xwe nîşan bide (Niilm University, 22).

Bawerî û helwest herçiqas tiştên cuda bin jî ew herdem bi hev re ne. Bawerî hevaltiya aliyên helwestê yên bihîzîyarî dikin û ew îfadeyên zarî yên vî aliyê ne. Lê, ew ji bo hemî baweriyên ne tê ye ku digel helwestan bin. Bo nimûne; hin baweriyên ku wekî “dinya gilover e” hene ku eleqeya wan bi helwestan nîne. Ji bo ku van herdu baweriyên ji hev biqetîne, baweriyên digel helwestê re qenaet tê gotin (Morgan, 1995: 363 vghz. Tavşancıl, 2018: 75).

1.2.2. Qenaet

Ev peyva erebî du peyvên watecûda li xwe digire: 1. Razîbûna ji rewşa xwe, têr bûn û gili nekirin. 2. Bîr û baweriyên li ser tiştêkî an jî rûdanekê. Wateya ku zêdetir helwestê re eleqedar e helbet wateya duwemîn e lê qenaet rewşeke helwestê ya fikrî û hestî îma dike loma nabe ku sedîsed wekî helwestê bê nirxandin çunkî aliyê helwestê yê kiryarî jî heye.

Ev peyva ku di kurdî de bi şiklê; ‘qanî bûn, îqna bûn, îqna kirin’ jî bi kar tê, ji bo pejiwandin tiştêkî pêlikeyê girîng e û têkiliya zexm bi helwest û kiryarê re nîşan dide. Îro xusûsen di sektora kar û xizmetê de, di çarçoveya têkiliyên firoşkar-bikir a dan-standin û kirîn-firotinê de tesîrkirina li ser wan; balkişandin, beralîkirin, guherandina helwesta wan û îqnakirina wan belkî karê herî girîng û jêneger e.

Li gorî Kolasa û Rokeach; “qenaet îfadeyên zarî yên helwestê ne. Qenaet helwestan durist nakin, ew zêdetir eksa helwestan in. Li gorî helwestan qenaet, bêtir cureyîn in; di nava demeke kifşe de, raveya kesan a di derbarê bûyer, kiryar û mijarên diyarkirî de nîşan didin. Kes, di derbarê rastiyên bûyerê de ji xwe tiştan tevlê dike û wisa qenaeta xwe diyar dike.” (Tavşancıl, 2018: 75).

1.2.3. Ajo

Wateya ajoyê di ferhengê de: 1. Rewşa hişyarbûneke fîzyolojîk an jî psîkolojîk e ku berê takekes dide hedefekê, 2. Ew sebeb e ku wekî wate an jî boneya kiryara kesekî hatiye nîşandan (Apa Dictionary, 2019). Helwest ji gelek aliyên ve wekî ajoyê ye lê ferqên wan ên girîng hene.

Ferqa pêşîn belkî jî maweya demî ye. Hêza ajoyekê pêbendî rewşa ajotinê (berdewamiyê) ye. Loma ajo dertên, winda dibin, dîsa dertên. Helwest bi rewşeke wisa re karaktîze nîne lê ew tenê ihtîmala hişyarbûna ajoyeke kifşe îfade dike (digel hêza ajotinê ya pê re). Loma, merivek dema televîzyonê temaşe dike, dibe ku nekare malbata xwe biparêze lê dibe ku ew bibe xwedî helwesteke parêzvan digel malbata xwe, bo nimûne; dema bulteneke keşûhewayê behsa bahozeke dike di herêma wî, di cî de ajoyên wî merivî hişyar dibin (Newcomb, Turner & Converse, 2015: 42).

1.2.4. Nirx

Nirx ew peyv e ku hemî qîmet û hêjayên kes an civakan diyar dikin, çi maddî û çi manewî bin. Ji nirxên maddî wê de, dema kes û civak bi nirxên xwe, xwe îfade dikin piranî mebest jê nirxên manewî ne ku ew jî bîr û bawerî, hezkirin, hezkirî û nêzîkên wî ne yên wekî; bawerî, dîn, milliyet, welat, malbat û wd.

Nirxên civakê ji bo ku helwest çêbin an jî bikemilin kartêker in. Bo nimûne; Millon û Lerner (2003: 308) ji Rokeach (1973) diguhêzin; bi qasî ku ew derdibirre, di bin helwestan de rêzenirxên civakê yên bi nisbet biçûk hene. Dîsa li gorî teoriya Rozenberg însan wisa dikin ku helwest û nirxên wan ji hev bigirin.

1.2.5. Norm

Norm qaîde û pîvanên civakî îfade dikin ku kes ji bo jiyaneke aram û asûde bi wan qaîdeyan ve girêdayî ye/divê girêdayî be û li gorî wan tevbigere.

Di derbarê norman de teoriya Parsonî wiha dibêje (Marshall, 2005: 534):

“Norm, eksa baweriyên kesên ên têkilî kar û peywîrên wan e û bi rêya civakîbûnê bûye parçeyeke motîvekirina însanan û loma ji ber ku însan dixwazin li civakê werin, ew bi wan norman ve hevaheng dibin.’ Lê li gorî teoriya nasnameya civakî jî terîfa norman wisa ye: ‘norm (ji baweriyên şexsî wêdetir), îfadeya wan têgihîştinan e ku, ka kîjan çalakî ew ê nasnameyên din bi însanan mayî bide pejirandin. Loma wisa tê hizirkirin ku însan bi norman re hevaheng dibin ji bo ku nasnameyên xwe yên diyar hem bi xwe hem jî bi însanan din bidin pejirandin.”

1.2.6. Îdeolojî

Wekî wateyeke berbelav jêre ‘dêna dinyayî’ tê gotin ku ew dên e; derbarê heyîn, terîfkirina sekna xwe û yên din, qanûnên jiyana civakî, rêvebirina kar û kiryarên civakî nîşan dide. Ji bo ku sê aliyên helwestê (zihnî, hestî û kiryarî) hene, îdeolojî ji helwestê cudatir ew zêdetir zihnî û fikrî ye. Yanî ew belkî helwesteke fikrî ye. Hogg û Vaughan (2014: 189-190) vê derbarê de wiha dibêjin:

“Îdeolojî, îşaretî sîstemeke baweriyê ya tevahî dike ku berbelav tê parvekirin; bi giştî, xaleke referansê ya siyasî yan jî sosyal e ku xwedî karjeniyê xuyaker e (Thompson, 1990). Ji bo me îdeolojiyên herî nas îdeolojiyên dînî û yên sosyo-polîtîk in ku ew dibin jêderê gelek pevçûnan ên navbera grûpan... Bilig (1991), îddia kiriye ku di nav jiyana rojane de, para bêtir a çalakîyên me yên fikrî ji nakokiyên/herênayên me yên îdeolojîk dertên. Bo nimûne; mamoste, ji aliyekî ve dixwazin otorîteya xwe saz kin ji aliyekî ve jî dixwazin wekheviya xwe û ya xwendevanê xwe saz bikin...”

Her însanê ku xwedî îdeolojiyekê ye, ew xwedî hin helwestan e ku dema ew xwe îfade dike yan jî şûna xwe diyar dike (nm; di siyasetê de partiya xwe, di akademyê de ekola xwe, di bazarê de bazirganiya xwe û ww.) û bi vî awayî ew helwesta xwe nîşan dide.

Lêkolîneran di nav helwestên siyasî de herî kêr du rehendên îdeolojîk ên cuda dîtine: Helwestên li dijî sazûmanên exlaqî yê eleyhê azadiya takekesî de û helwestên dijî dilovaniyê yê eleyhê reqabetê de (Ashton, Esses û Maio, 2001; Boski, 1993 vghz. Millon û Lerner 2003: 308)

1.2.7. Têmsîlên Civakî

Psîkologên civakî ji ber aliyê însan ê civakî ew wekî perçeyekî ji civaka wî dîtine û di kiryar û helwestên însan de rola civakê ya li ser wî derbirrîne.

Li gorî Moscovici (1983), baweriyên însanan bi awayekî civakî însa bûne; yanî tiştên ku dibê hevîrê fikr û ramanên însan ew tişt in ku însanên din baweriya xwe pê anîne û ew gotine. Dema em vî aliyê ve lê binêrin, em dibînin ku helwestên kesên ji aliyê endamên civatê yê din ve jî tîr parvekirin. Ji aliyê perspektîfê helwestî xala girîng ev e: çarçoveya helwestên spesîfîk ji aliyê binyadên temsîlî ve tîr xêzkirin, binyadên temsîlî jî hîmê xwe di nav grûpên civakî de danîne. Bi vî nêrînê helwest, bi awayekî civakî ava bûne û bûne eksa civaka însanan an jî grûpên wan ku ew jiyana xwe tê de dijîn (Hogg û Vaughan, 2014: 190).

1.3. Hêmanên Helwestê

Bi qasî ku zanyarên biwara psîkolojiya civakî ser xebitîne û ronî dane ser, sê aliyên helwestê hene ku însan dikare bi hestên xwe, bi fikr û ramanên xwe û bi kir û tevgerên xwe ve bibe xwedî vî hêmanê. Modela ku ev hersê pêkhatyên helwestê rave dike wekî; ‘modela sê-hêmanî ya helwestê’ hatiye binavkirin.

Li gorî ‘modela sê-hêmanî ya helwestê’ ya Rosenberg û Hovland (1960) hêmanên helwestê wiha kategorîze dibin:

1. Hêmana îdraqî/hîşî (fikr û raman): Baweriya di derbarê objeyê helwestê de ye.
2. Hêmana hestiyarî (his): Hestên erênî yan jî nerênî yê tîkilî objeya helwestê.
3. Hêmana kiryarî (kar û tevger): Rewşa ber amadebûna tevgerê.

Li aliyekî din digel van hersê hêmanên sereke, ev model hin xusûsiyetên din ên helwestê wiha derdibirre (Hogg û Vaughan, 2010: 94):

“ (1) Helwest bi nisbet mayînde ne: Yanî, ew bi dirêjîya rewş û deman re berdewam in, hisên lehzekî nabine helwest. (2) Helwest bi bûyer û objeyên girîng ên sosyal ve sînardar in. (3) Helwest gelemper in: Eger tu kitêbekê ser tiliya xwe bigirî û te biêşîne, ev tîrê nake wê bike helwestekê, çunkî ev bûyereke yek cî û yek car e. Lê eger ev tecrube bike ku tu ji kitêb û pirtûxaneyan aciz bî yan jî xwe şehetî his bikî hingê ev acizî dibê helwestekê.”

1.4. Teoriyên Serekî yê Tîkilî Helwestê

Wekî sehayeke xebatê û pêkhatyê girîng a psîkolojiya civakî, di tîkilî helwestê gelek model û teorî hatine pêşxistin. Çawa ku Mostyn (1978: 21) diyar dike; “Grenwald û yê din wê

texmînê dikin ku di dawiya 1960an de ji teoriyên fêrbûnê an jî S-Rê¹ heta teoriyên motîvasyon û neliheviyê bi qasî 34 xebatan têkarî pêşketina teoriya helwestê kirine. Her teoriyên têkilî mijarê bi qasî şeş hebên li jêr tesîr li ser çalakîyên lêkolîn û fikirandinê yê psîkologên civakî nekirine ku ew jî ev in: ‘Teoriya Fêrbûnê, Teoriyên Fonksiyonel, Teoriya Neliheviya Hişî, Teoriya Xwe-têgihandinê, Teoriya Daraza Civakî, Teoriya Lêbarkirinê (attribution)’.”

1.5. Helwest û Kiryar

Li ser helwestê, di sehaya psîkolojiya civakî de gelek xebat hene ku xwestine pêwendîya helwest-kiryarê diyar bikin û bersiva hin pirsên wiha geriyane; ‘ev têkilî heta ku derê dirêj dibe yan jî heta çî astê dertê, gelo raste rast pêwendîya wan dikare bê pîvan?’ Îja di hin xebatan de pêwendîya helwest û kiryarê hatiye çespendin lê di hinekan de pêwendîyeke qels derketiye û di hinekan de jî pêwendîyek tesbît nebûye.

Gelek terîfên helwestê hene ku pêwendîya helwest û kiryarê dihewînin lê ew dikare sist be û berê wê her ku de dibe bila bibe. Wekî wê, terîf hene ku dibên; helwest rewşa amadebûna hilberîna tevgerê û pêkanîna berîdanê ya takekesî ye ku wî ji kiryarê re amade dike. Li aliyekî din hin terîf jî hene ku helwestê wekî şekilandin, dîkte kirin û sedema kiryarê dibînin (Mostyn, 1978: 67).

Hatiye çespendin ku belgekirina pêwendîya bihêz a navbera helwest û kiryarê de ya farazî, carna dijwar e. Bo nimûne, Wicker (1969) 30 xebat vekolan ên ku lihevgerîna helwest-kiryarê ezmûnandine, û ew encam jê girt; “pir hindik delîl hebûn ku destekê bidin hebûna farazî ya helwestên binyatî û biryardar ên di hundirê takekes de yê ku tesîrê hem gotinên wan hem jî tevgerên wan bikin.” Qe nebe ji wê vir de, lêkolîneran gelek faktor diyar kirine yê ku bandorê lihevgerîna helwest-kiryarê dikin, û encama guncaw wisa xuya dike ku; hinek pîvanên pêwendîya helwest û kiryarê di hin rewşan de têkiliya nêzîk nîşan didin lê di henekan de ne wisa (Millon û Lerner 2003: 314-315).

Li aliyekî din Hogg û Vaughan (2010: 103) du teoriyên derbarê têkiliya kiryar û helwestê de wiha derdibirrin:

“Teoriya Çalakîya Mantiqî (theory of reasoned action) a ku Martin Fishbein û Icek Ajzen (1974) pêş xistine, pêda dikeve ka bi xusûsî niyet û baweriyên kesekî bi awayekî krîtîk çawa daxilî kiryarê wî dibin, û teorî van pêkhateyan dihewîne: (1) *Norma subjektîv* – encama dêna takekes a têkilî baweriyên kesên din e. Kesên girîng derbarê ‘kirina tiştê rast’ de rêberiyê dikin. (2) *Helwestên têkilî kiryarê* – xwe dispêre baweriyên takekes ên derbarê kiryarên kifşe û nirxandina wan kiryanan. Ev ne helwesteke beralî heyberekê ye (nm. dermanê kontrola ducaniyê), lê ew beralî kiryarê ye (nm. xwarina derman). (3) *Niyeta kiryarî* – beyana ji nav (hundir) a berew tevgerê ye. (4) *Kiryar* – çalakî li dar e. Ajzen (1989) berdewam kir li ser rola viyanê di modeleke guherandî de ya teoriya kiryara plankirî (theory of planned behaviour). Kontrola kiryarî ya têgihîştî bi qasî jêbawerîya takekes e ka jêre pêkanîna çalakîyê dijwar e yan hêsan e. Dema biryarê, em tecrubeyên bihurî û astengên mewcud difikirin. Bo nimûne; Ajzen û Madden (1986) tesbît kirin ku xwendevan, ne surpîz e, dixwazin di dersên xwe de nota Ayê werbigirin: Xwendevan notên Ayê berz dinirxînin (helwest), û ew notên wisa ne ku malbat û hevalên xwendevanan dixwazin ew bi ser kevin (norma subjektîv). Digel vî, pêşdîtina nota Ayê,

¹ **Stimulus-response theory/teoriya ‘hişyarker-bertek’ê:** Di psîkolojiyê de têgehek e ku li gorî wê, wisa tê bawerkirin ku kiryar di encama hevtesîrkirina hişyarker û bertekê tê der.

eger em nepîvin ka xwendevan dê şîyanên xwe çawa binirxîne ew ê bawerî pê nebe. Herdu teorî; teoriya çalakiya mantiqî û teoriya kiriyara plankirî ne di pevçûnê de ne.”

Wekî ji teoriyên li jor diyar dibe di sepandina kiriyara kesan de hin pêlik hene û kes, pêbendî hin rewşên ji xwe û hinên ji derî xwe ye. Dîsa hin xebatên vê biwarê di navbera helwest û kiryarê de têkiliyêke xurt dîtine xusûsen di hin rewşan de.

Ev lîsteya li jêr kurteya fakterên ku pêwendiyêke bihêz a helwest û kiryarê pêk tînin nîşan dide (Stangor, 2011: 244):

- Dema helwest ne qels, lê bihêz bin
- Dema niyeteke me ya bihêz hebe ji bo ku em tiştêkî bikin.
- Dema helwest û kiryar herdu jî ji heman rewşa civakî der hatin.
- Dema em gihîştine heman pêkhatiyên helwestê (tesîr an jî îdraq) wextê helwest hat nirxandin an jî dema kiryar pêk hat.
- Dema helwest ji asteke gelemper zêdetir di asteke xusûsî de hate pîvandin.
- Ji bo xwe-temaşekirina qels (ne ji bo xwe-temaşekirina berz)

1.6. Guherîna Helwestan

Wekî ku tê zanîn însan razî dibe fikrên wî biguhere. Rastiya ku dibêje; heye ku helwest û kiryar ji hev negirin, encameke firawan derdixê û yek ji wan sedemên bihêz e ku dihêle însan helwesta xwe biguherin. Teoriya neliheviya hişî/zanînî yek ji teoriyên malbata teoriyên lihevgerîna hişî ye. Ev teorî ferz dikin ku însan dixwaze bawer bike; dema ew hîs dikin, difikirin û tevdigerin, ew di van rewşên xwe de lihevgerî ne. Li ser vê faraziyê herî zêde teoriya nelihaviya hişî xebitiye ku psîkologê civakî Leon Festinger (1957) ew pêş xistiye, û di psîkojiya civakî de bûye ew babet ku herî zêde xebat ser çêbûne di dirêjîya salên 1960an de (Hogg û Vaughan, 2010: 105).

Çawa ku Kuppuswamy (1961: 206) derbirriye di çêbûn û guherîna helwestan de hem fakterên navîn hem jî yên derîn cihê xwe digirin. Fakterên hundirîn amaje bi armanc, îdeal û ên wekî wan ê takekes dikin. Fakterên derîn jî amaje bi tecrube, têkiliyên takekes bi kesên mayî re û yên wekî wan dikin.

Wekî ku me berê amaje pê kir; nabe ku herdem helwest kiryarê derîne. Mumkîn e ku carna helwesta kesekî bibe kiryar, carna nebe û carna jî helwest dikare biguhere. Ev rewş jî bi dehsalên sedsala borî hatine vekolan û di encama van lêkolînan de jî hin teorî hatine pêşxistin ku me berê behsa wan kiribûn.

1.7. Hin Kardayên ku Tesîrê li Çêbûn û Guherîna Helwestê Dikin

Di însan de hin xusûsiyet û rewşên navîn û derîn hene ku tesîrê li helwestên wan dikin. Psîkologên civakî balê dikişînin ser kardayên wekî; sal, kesayet, dorwarê perwerdeyê, karlêkkirina çandî, dêwbav û serkeftina akademîk ku bi van, helwesta kesan tesîra xwe digire.

Bi qasî ku psîkologên civakî dane pêş, helwest di zaroktiyê de ne diyar in. Li gorî Brown (2000) ew zarokên ku hişê wan negihîştî ne; li hemberî nijad, çand, grûpa etnîk, çîn û zimanan ne xwedî helwesteke kifş in (McNamara, 1975: 79 vghz. Kazazoğlu, 2011: 29).

Ji bo ku temenê însan girîng e di çêbûn û guherîna helwestan de, lêkolîneran dema li ser helwestan pîvanekên xwe saz kirine û sepandine wan zêdetir li salên balixbûna zarokan û pêrava dane ber xwe. Çûnkî ji lêkolînan têderketiye ku zarok zêdetir ji dêwbavê xwe tesîrê digirin û

her ku diçe mezin dibe helwestên wan dikare ji yên dêwbavê wan cudatir be. Vê derbarê de Hogg û Vaughan (2014: 187) hin encamên lêkolînan wiha diguhêzin:

“Connell (1972) xuya dike ku di hin mijarên *spesîfîk* de, di navbera helwesta zarokan û ya dêwbavê wan de korelasyon (têkilî/girêdan) piranî pozîtîf be jî, ew heman demê de qels e. Dema mijarên *gelempêr* tên pîvandîna korelasyon xurttir e. Jennings û Niemi (1968), derbarê tercîhkirina partiyeke siyasî de, tercîhên xwendevanên lîseyê û yê dêwbavê wan daye ber hev û korelasyon wekî; 0.60, lê di derbarê dîne de, tercîhên wan daye ber hev û korelasyon wekî; 0.88 dîtine. Tabî kiryarên bereks dikare bikeve ber van korelasyonan, ev jî xusûsiyeta balixbûnê ye ku zarokên vê serdemê piranî eksê dêwbavê xwe helwestan dihebînin an jî wisa dixuyên.”

Li aliyekî din derdor, medya û xusûsen televîzyon û -îro zêdetir medyaya civakî- kartêker in li ser çêbûn û guherîna helwestan. Bi qasî ku Hogg û Vaughan (2014) diguhêzin medya û xusûsen televîzyon hin ji faktorên sereke ne yên ku tesîrê li helwestan dikin. Di gelek lêkolînan de hatiye sepandin ku berîdanên medyayê û televîzyonan û teşwîqên reklamandî di çêbûna helwesta însanan de roleke girîng lîstine.

1.8. Pîvandîna Helwestan

Psîkolojiya civakî, ev bi qasî sed salî ye ku li ser helwestê xebatan dike, têkiliya helwest û kiryarê dipêve û dixwaze tercîh û sebebên terciha însan ên pêbendî helwestê rave bike. Prosesa pîvandîna helwestê ya ku ji sala 1925an vir de berdewam e, heta niha bi gelek pîvanekan bûye sehayeke lêkolînê.

Pîvandîna helwestan ne ewqas hêsan e, çunkî raçavkirina helwestan bi awayekî rasterast ne mumkîn e. Tiştê di zêhna kesekî de em ê çawa bipîvin? Bi giştî çare ew e ku meriv pirsan li kesa bike. Lêkolîner bi giranî piştê xwe didine vê stratejiyê û dupayî, ew anket û pîvanekên helwestê bi kar tînin (Hogg û Vaughan, 2014: 191).

Raçavkirina helwestên kesan rasterast ne mumkîn e. Thurstone (1929) îfade dike ku helwest dikare bi rêya qenaetan bê pîvandîna ku qenaet îfadeyên zarî yên helwestan in. Hinekan jî gotine qenaet her gav helwestan îfade nakin, gotin û kirinên însanan dibe ku ji hev cuda bin. Lê qenaetê berbelav heye, kiryarên kesan ji helwestên wan ên xasî wan dertên. Pîvandîna helwestan xwe dispêre vê bingehe (Özgül, 1994 vghz. Köklü, 1995: 86).

Ji bo ku rehendên fîzîkî yên helwestan tunene, bi gotineke din ji bo ku ew têgehên razber in, pîvanekkirina wan heta heye dijwar e. Wekî berê jî hate diyarkirin, helwest guherbarên veşarî yan jî farazî ne. Ji ber wê helwest rasterast nayêne pîvandîna. Dema ku ji kesan helwesta wan a têkilî obje an jî mijara helwestê hate pirsîn, piranî ew nikarin bibersivînin, ew îfadeyên çewt an jî yên serva didin. Loma ji bo ku merî helwestên kesan hîn be divê merî agahiyên derbarê fikrên wan, hestên wan û meyla bertekên wan hîn be (Thurstone, 1967: 78-79 vghz. Tavşancıl, 2018:101).

Ji aliyê pîvandîna ve hin rehendên helwestê girîng in. Ji van rehendan; alî, derece û sift ji bo pîvandîna helwestê pir girîng in. Aliyê helwestê; aliyê hestiyarî ye yê wekî jê xweşbûn, jê xweşnebûn, pozîtîf an jî negatîf bûn. Dereceya helwestê; asta hestiyarî ya pejirandin an jî redkirina helwestê nîşan dide. Siftbûna helwestê jî; ihtimala veguherîna bo kiryarê, rewşa bihêz an jî qelsbûnê ye, ya di nav qadên din ên helwestê de îfade dike (Kazazoğlu, 2011: 42).

Di pîvandina helwestan de hin teknîk, rê û rêbaz hatine pêşxistin ku zanyaran pîvanekên helwestê li gorî xusûsiyetên wan tesnîf kirine û navandine. Ji van, rêbazên wekî; raçav, lîsteyên pirsan, risteyên netemam û vegotina çîrokên û teknîkên wekî; bijartina çewtiyê, analîza naverokê bi kar tên.

Wekî encam xebatên têkilî helwestê dikarin sê kategoriyan de werine ser hev. Ew, wekî li jêr in (Arul, 2002; Anderson, 1988 vghz. Tavşancıl, 2018: 101): “(1) Rêbazên ku dihêlin merî ji kiryarên kesan wateyan derxe. Di vê de, divê merî daneyan berhev bike yê ku xwe dispêrine raçavkirinê ji bo têkiliya helwest-kiryarê saz bike. (2) Rêbazên ku dihêlin merî wateyan derxe yê ku xwe dispêrine bertekên kesan ên fîzyolojîk. (3) Rêbazên ku dihêlin merî wateyan derxe ji yê ku xwe dispêrine bertekên kesan ên ku dane rêzeke îfade/madde an jî sifetan.

1.9. Pîvanekên Helwestê

Pîvanekên helwestê di serê salên 1930yê de hatin pêşxistin û ji bo fikrên serekî yê însanan bipîvin ên wekî; siyasî, dînî û nijadî hatine bikaranîn. Ev pîvanek anket/pirsname bûn ku ji însanan dipirsîn ka ew di derbarê van mijaran de çi difikirin, çi hîs dikin û di van rewşan de çawa tevdiagerin. Xebata pêşîn a helwestên nijadî Richard LaPiere (1934) çekir ku bi wê xebatê têderket; gotin û tevgerên însanan bi awayekî berçav ji hev nagirin (Hogg û Vaughan, 2010: 100).

Pîvanek ew lîsteya bertekên însanan ên ji hestên wan ên rasteqîn e dema rêzepirsên wekî riste an sifet ji wan tê pirsîn nîşan didin. Pîvanekên herî zêde tên bikaranîn yê; Likert, Thurstone, Guttman û ‘pîvanekên wateya hestiyar’ in. Pîvanekên Likert, Thurstone û Guttmanî risteyan dihewînin, ‘pîvaneka wateya hestiyar’ jî ji rêzesifetên nîrxandinê yê du niçî pêk tê (Köklü, 1995: 87 vghz. Kazazoğlu, 2011: 44).

Dema lêkolînerê bixwaze di mijarekê de helwesta kesan hîn bibe, ew pirsên têkilî mijarê amade dike û wan li ser nimûneyên bijartî dispêne. Ev pirs dikarin bi şiklê risteyan bin ku zêdetir wekî anket tên zanîn. Ji bo têbarî û pêbaweriya pîvanekê xurt be divê maddeyên pirsan xwedî hin xusûsiyetan bin ku zanyaran ew diyarkirine.

Bi qasî ku Tavşancıl (2018: 114-115) diguhêze Edwards (1957) ji bo nivîsandina maddeyên pîvanekên helwestê hin qayde pêşniyar kirine. Ev qayde dikare wisa bêne rêzkirin:

- 1) Risteyên ne ji dema borî, lê divê zêdetir risteyên dema niha bi kar bên.
- 2) Divê merî xwe ji îfadeyên ravekirina bûyerên rasteqîn, an jî raveyên xwe dispêrine wan bûyeran bigire.
- 3) Divê merî xwe ji îfadeyên ku raveyekê zêdetir dixwazin bigire.
- 4) Divê merî xwe ji wan maddeyên helwestê bigire, ew ên eleqe bi mijara berdest a psîkolojîk re tune.
- 5) Divê îfadeyên ku herkes dikare bipejirîne yan jî tu kes wan napejirîne bi kar neyên.
- 6) Divê risteyên wisa bên bijartin ku ew riste ranja sehekî ya pîvaneka mijarê bi tevayî vegirin.
- 7) Divê îfade eşkere, hêsan, vebirî û rasterast fehmar bin.
- 8) Divê madde kurt bin (herî zêde 20 peyv).
- 9) Divê di maddeyan de îfadeyên gelemper ên wekî; ‘hemî, herdem, tu-yek, qet’ ên ku bersivdaran berew nediyariyê dibin, nebin.

- 10) Divê her maddeyeke pirsê tenê fikrekê bihewîne.
- 11) Dema peyvên wekî; ‘tenê, her, yek’ bi kar hatin ew bi qaydeyekî bi kar bîn.
- 12) Mumkîn be divê madde ne wekî risteyên kompleks an jî hevedanî lê wekî risteyên basît bi kar bîn.
- 13) Peyvên ku bersivdar dê fêr nekin divê bi kar neyên.
- 14) Divê du îfadeyên nerênî di heman maddeyê de bi kar neyên.”

Li aliyekî din wekî ku Hogg û Vaughan (2014: 191-192) diyar dikin; teknîkên pîvandina helwestan pêşbînîyên cuda dikin di derbarê maddeyên testê an jî kalîteya daneyên berhevkerî de û di derbarê helwesta kesekî de ka ew agahiyên çî terî ne. Ev teknîk heman demî, di van faraziyên de hevpar in: “ (1) Helwest bi teknîkeke kantîtatîv dikarin bîn pîvandî; bi vî awayî fikra kesekî bi nirxeke jimarî tê temsîlkirin. (2) Maddeyeke testê ya kifş an jî kiryareke ku helwestekê dinîşe, ji bo hemî bersivdaran xwedî heman wateyî ye, wisa ku bersivê ji bo her kesekî bi heman şiklî tê pûankirin.

Ev farazî ne mumkîne hercar xwe rast biderin. Divê merî bi îhtiyat be ji faraziyeyên girtî re. Ji bo ku em muhtewaya pîvanekên helwestê fêr bikin, em ê çend hebên sereke li jêr pêşkeş bikin.

1.9.1. Pîvaneka Mesafeya Civakî ya Bogardus

Ev pîvanek wekî pîvaneka pêşîn a helwestê tê zanîn û di sala 1925an de hatiye sepandin. Ev pîvanek bi wê mebestê saz bûye ku têkiliyên însanan bide ber hev ka ew kesên ji dîn, nijad û çînên cuda çiqas qebûl dikin an red dikin. Li gorî mantiqa pîvanekê ya bingehîn wate ev e; “eger ez bi we re jiyana di heman taxê de qebûl bikim, ew tê wê maneyê ku ez jiyana di heman bajêrî û welatî de jî qebûl dikim.” Bogardus di sala 1926an de pîvaneka xwe li ser 1725 xwendevanên Amerîkî yên esil-Ewropayî sepandiye yê ji 24 zanîngehên wî welatî. Û wî di 1936an ne tê de ku hingê dervayî welêt bûye, her deh salan carekê (1946, 1956 û 1966) tekrar kiriye (Nix, 1993; Arul, 2002 vghz. Tavşancıl, 2018: 114-115). Di rapirsîna Bogardus a 1926an de, belavbûna pîleya têkiliyên Amerîkiyan digel grûpên etnîk li gorî sedeyên wan wekî tabloya li jêr ê:

**Tablo 1.1: Helwestên Amerîkiyan
li dijî Hin Grûpên Etnîk – wekî ‘Qebûl Dikim’**

	Bi zewacê wekî eqreba (%)	Wekî dostekî teví kulûba xwe (%)	Wekî cîran li taxa xwe (%)	Wekî heval-kar li welatê xwe (%)	Wekî hewlatî li welatê xwe (%)	Wekî mévan li welatê xwe (%)	Divê ji welat bê derxistin (%)
Amerîkî	90	92	93	92	91	1	0
Kanadayî	87	93	96	96	96	2	0
Îskoç	78	89	91	93	93	2	0
Îrlandî	70	83	86	90	91	4	1
Gallî	61	72	80	81	86	5	0
Fransewî	68	85	88	90	93	4	1
Îngiliz	94	97	97	95	96	2	0

Îskoçên	73	82	88	89	92	17	0
Îrlandayî							

Jêder: Tavşancıl, 2018: 118

1.9.2. Pîvaneka Guttman

Ev pîvanek, Guttman û hevalên wî di heyama II. Şerê Cihanê de ji bo helwestan biçespînîna pêşxistine. Taybetiya berçav a vê pîvanekê ew e ku dema kesek ji rêza risteyan risteyekê dibersivîne, bersiva kesî dihêle ku merî derbarê pirsên din de jî bibe xwedî fikrekê. Bi vê wateyê ew û pîvaneka Bogardus xwe dispêrin heman faraziyeyê (Tavşancıl, 2018 û yd. Vghz. Kazazoğlu, 2011: 47).

Tablo. 1.2: Nimûneyeke Pîvaneka Guttman

Madde	Bersiv
1. Ez ji 80 kîloyî zêdetir im.	Erê / Na
2. Ez ji 60 kîloyî zêdetir im.	Erê / Na
3. Ez ji 40 kîloyî zêdetir im.	Erê / Na

Di vê pîvanekê de dema kesek ji madeya yekem re bersiva “erê” bide, eger ne ji bêdîqetiyê be divê ji herdu madeyên duyem û sêyem re jî bersiva “erê” bide. Kesê ku ji her maddeyê re “erê” bêje û hingê 1 puanî bistîne, dema ku 2 puan standibe teqez diyar dibe bê kîjan herdu maddeyê re “erê” gotiye. Ne mumkîn e kesek ji madeya yekem re “erê” bêje, ji madeya duyem re “na” bêje, ji madeya sêyem re “erê” bêje (Tavşancıl, 2018: 157).

1.9.3. Pîvaneka Wateya Sehekî ya Osgood (Pîvaneka Cudatiya Semantîk)

Pîvaneka wateya sehekî ya ku Osgood, Suci û Tannenbaum (1957) pêş xistine dihêle ku di pîvanekê de helwestên cuda bêne pîvandîna û xusûsen jî pîvanekê gunçaw e ji bo pîvandîna helwestên sosyal. Di bingeha wê de, lêkolîna nîrxên watedar ên derbarê helwestên kesan heye. Ango, armanca esil pîvandîna mijara têkil a helwestê ye ku dixwaze tê derxe ka ew ji bo kesî tê çî wateyê. Ji bo vê pîvanekê cure sifetên kifş ji gelek sifetan hatine dariştin. Bi rêya vê pîvanekê, merî dikare nîrxdana çandên ciyawaz ên ku didine bûyer, obje û têgehên berawird bike. Pîvaneka wateya sehekî, ji ber ku ewledar e, sepandîna wê hêsan e, ji bo pîvandîna berawirdî ya navbera çandan gunçaw e û ji bo azmûnberan balkêş e, ew gelekî berbelav bi kar tê. Lê pêşxistina pîvanekê ne hêsan e. Ji bo ku rehendên watedar di vê pîvanekê de bêne pîvandîna divê sifetên têkilî gelek têgehên bêne berhevkirin, ji pêş-testekê re bêne derbsakirin û analîza fakterî bê kirin (Tavşancıl, 2005: 169 vghz. Kazazoğlu, 2011: 48).

Nimûneyeke pîvanekê ya têkilî pîvandîna ‘jihevkirina watedar a têkilî mêran’ wekî li jêr e:

Tablo 1.3: Nimûneya Pîvaneka Wateya Sehekî ya Osgood

Mêr:

1. rind: ___: ___: ___: ___: ___: ___: nerind

2. bihêz: ___: ___: ___:___:___:___:___: qels
3. aktîv: ___: ___: ___:___:___:___:___: pasîv
4. baş: ___: ___: ___:___:___:___:___: nebaş
5. çalak: ___: ___: ___:___:___:___:___: req
6. bilez: ___: ___: ___:___:___:___:___: hêdî
7. bêkêr: ___: ___: ___:___:___:___:___: bikêr
8. serkeftî: ___: ___: ___:___:___:___:___: neserkeftî
9. bikelecan: ___: ___: ___:___:___:___:___: xwînsar

Di pîvanekê de ji cotên sifetan maddeyên 1, 4 û 7 ji rehendên nirxandinê ne; maddeyên 2, 5 û 8 ji rehendên hêzê ne; maddeyên 3, 6 û 9 jî ji rehendên çalakiyan in (Tavşancıl, 2018: 170).

1.9.4. Pîvaneka Thurstone

Yekemîn kesê ku îddia kiriye helwestên civakî dikarin bêne pîvandin Thurstone e. Wî, ji bo helwestên yek rehend pêş bixe hin teknîkên cuda dîtine. Di nav van de yê herî berbelav, teknîka ‘berawirdkirina cotane’ û teknîka ‘pîvaneka neqebên wekî yekser’ in. Ev teknîk, li gorî çêkirina maddeyan ji hev cuda dibin. Xebata dorvegir a Thurstone ya têkilî raveyên pîvanekan ên ji bo fêmkirin û pîvandina guherbarên sosyolojîk, psîkolojîk û perwerdeyî, bûye bingehe pîvandîne (Andrich, 1988: 303 vghz. Tavşancıl, 2018: 122).

Pîvanekeke Thurstone a ‘neqebên wekî yekser’ bi halê xwe yê resen ji bîst û du risteyên helwestê yê bi serê xwe pêk tê. Her risteyek xwedî nîrxekî pîvanekê yê jimarî ye ku ev nîrx piştî nêrîna pozîsyona nîvtev a wê risteyê ya li ser rehendeke kit û berdewam tê diyarkirin. Helwesta kesan a têkilî meseleya mijara behsê jî, ji wan, tê xwestin ku risteyên ku ew tevlê dibin binîşin, û bi vî awayî helwesta wan tê pîvandin. Pûanê her yekî, nîrxê pîvanekê yê nîvtev ê maddeyên nîşankirî ne (Hogg û Vaughan, 2014: 192-193).

Tablo 1.4: Nimûneya Pîvaneka Thurstone

<u>Herî erênî</u>		<u>Nêtar</u>						<u>Herî nerênî</u>		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

1.9.5. Pîvaneka Likert

Pîvaneka helwestê ya Likert yek ji formên pirsê yê herî bikarbar e. Ev pîvanek di sala 1932an de ji aliyê Rensis Likert ve hatiye pêşxistin. Ev pîvanek rêze-risteyên ku helwesta kesekî ya têkilî objeyekê nîşan didin dihewîne. Di van pîvanekan de du cure riste tê dîtin. Tîpa yekem, risteyên tesdîqê ne yê ku helwesteke êrênî raber objeya têkil nîşan didin. “Ez ji dersa lêkolînê hez dikim.” Risteyeke erênî ye. Tîpa duwem, risteyên tesdîqê ne yê ku helwesteke nerênî raber objeya têkil nîşan didin. “Kêfa min nayê ez lêkolînê bikim.” Nimûneya risteya nerênî ye. Di pîvaneka Likert de risteyên erênî û nerênî hema bi qasî hev tene sazkin. Risteyeke sê, pênc an jî heft vebjêrkî ji kesekî re tê pêşkeşkirin û tê pirsîn ka ew tev dibe yan nabe (Köklü, 1995: 89).

Di pîvaneka Likert de (bo nimûne, ya pênc vebjêrk de) ji beşdarên rêzek pirs tîpîr kirin û ew jî pîvanekeke pênc pûanî bi kar tînin (ev pûan pîranî wekî; ‘teqez wisa ye’, ‘wisa ye’, ‘bêqîrar im’, ‘ne wisa ye’, ‘qet ne wisa ye’ tîpîr kirin) û bi vî awayî nîşan dikin ka ew çi

dereceyî tevî her yek hevokî dibin. Dema ev hevokên helwestê gelekî bi kar hatin, pûanê kesî ji hevokeke serî heta hevoka seriyê din tê berhevkerin û yekûna bi dest ketiye wekî diyarkerê helwesta kesî tê bi kar anîn. Likert di nav nirxên pîvanekê de neqebên yekser/wekhev pêş nedîtibû. Bo nimûne; ferqa navbera ‘wisa ye’ û ‘teqez wisa ye’ mumkîn e ku ji ferqa navbera ‘wisa ye’ û ‘bêqirar im’ mezintir be. Ev tê vê maneyê: pîvanekeke Likert, li ser rehendeke take û berdewam, dikare li ser serastkirina helwesta însanan agahiyan bide, lê dûr e ew nîşan bide ka helwestên cuda çiqas nêzik an dûrî hev in (Hogg û Vaughan, 2014: 194). Li jêr nimûneyeke pênc-vebjêrkî ya pîvaneka Likertî Hogg û Vaughan (2014: 195) wisa nîşan kirine:

Tablo 1.5: Nimûneyeke Pîvaneka Likert

Derbarê îfadeyên li jêr de fikra we çi ye? Bersiva we eger fikra we ya rasteqîn îfade bike ew rast e. Ev ne azmûnek e.					
Madde	Teqez wisa ye	Wisa ye	Bêqirar im	Ne wisa ye	Qet ne wisa ye
Cotkarî karekî xweş e.	—	—	—	—	—
Bêna merî bi cotkariyê teng dibe.	—	—	—	—	—
Ne karê aqilan e însan jiyana xwe bi cotkariyê xerc ke.	—	—	—	—	—
Jiyana cotkariyê bala min dikişîne.	—	—	—	—	—
Xebata li çewlikekê xebateke zexm dixwaze,	—	—	—	—	—

Di pîvanekên Likert de vebjêrkên duwane, sêwane, çarane, şeşane û heftane bi kar tên lê pîvaneka pêncane ya herî pratîk û berbelav e. Ji bo kesên temenbiçûk pîvanekên sêyî heta duyî guncawtir e. Ji bo ku pîvanekeke klasîk a Likert bê çêkirin Anderson (1991 vghz. Kazazoğlu, 2011: 51) heşt pêlikan pêşniyar dike:

- “1) Risteyên erênî yan jî nerênî yê raber objeya helwestê têne nivîsandin.
- 2) Ji bo ku kontrol bikin, ji nifûsa pîvanekê hin nimûne/kes têne bijartin. Ev kes risteyan têdinêrin û wan wekî erênî û nerênî tesnîf ikin.
- 3) Ew risteyên ku kontrolkeran piranî wekî erênî yan nerênî tesnîf nekirine têne derxistin.

4) Riste, li ser kaxizekê bêyî bêne bijartin têne rêzkirin. Telîmat û vebjêrkên bertekan ên guncaw têne lêzêdekirin. Di telîmatê de ji bersivdaran tê xwestin ku ew di derbarê risteyekê de xwe çawa hîs dikin diyar bikin û vebjêrka li wan tê binîşin. Bi vî awayî forma pêşîn tê amadekirin.

5) Forma pêşîn a Likert, li ser nimûneyeke nifûsê tê sepandin. Ji bo ku daneyên watedar û pêbawer bi dest kevin, divê jimara nimûneyan çend caran zêde be ji jimara risteyên pîvanekê.

6) Li encamên sepanê tê nêrîn, korelasyona navbera bertekên her risteyê û pûanên sercem ên pîvanekê tê hesibandin.

7) Bi awayê îstatîstîkî bi pûanê sercem risteyên ku wateyên wan derneketine nayê bikaranîn. Rastiya ku dibê têkiliya her risteyê divê bi pûanê sercem ê pîvanekê re hebe, wekî pîvana nav-hevgir a Likert tê dîtin.

8) Bi risteyên bijartî şiklê dawî yê formê tê amadekirin.”

Encam

Wekî mijareke serekî ya psîkolojiya civakî helwest di jiyana kesan a civakan de kartêker e loma bûye sehayê vekolînê hem di sehayê psîkolojiya civakî hem jî di xebatên navdîsîplînî de, di biwarên wekî sosyoloji, psîkolojî û perwerdehiyê û hin zanistên din de yê li ser helwesta însanan dikarin kar bikin.

Di vê xebatê de bi awayekî kurt psîkolojiya civakî, helwest, têgeh û teoriyên têkilî helwestê, hêmanên helwestê, guherîn, pîvandin û pîvanekên helwestê bi awayekî giştî hatine pêşkeşkirin. Ji bo ku di lîteratura kurdî de li sehayê Bakur xebatên têkilî helwestê û pîvandina wan hema bêje tune yan jî nû çêdibe, ev xebat pêk hat bi mebesta ku bala lêkolîneran bikşîne ser mijara helwestê û biwara psîkolojiya civakî.

Bi vê xebatê hevî heye ku di akademyê de û di sektora taybet de lêkolîner ji bo fêrbûn û pîvandina helwesta kesan di seha û saziyên wekî yê perwerdehî, tendurustî û sektora kar de xebatên xwe bi kurdî bikin da ku lîteratur û zanista kurdî geş bibe û pêşiya lêkolînên nû veke.

Jêder

Açar, Z. (2019). *Tesîra Helwestê li ser Tercîha Ziman di Jiyana Kurdîzanan de -Nimûneya Wanê*. Teza Doktorayê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Bîngol.

Apa Dictionary, pêwendî: 20.01.2019, <https://dictionary.apa.org/motive>

Bohner, G. & Dickel N. (2011). Attitudes and Attitude Changes. *Annual Review of Psychology*. iss. 62, p. 391-417, Department of Psychology, University of Bielefeld.

Hogg, Michael A. & Vaughan, Graham M. (2010). *Essential of Soccial Psychology*. Pearson Education Limited, England.

Hogg, Michael A. & Vaughan, Graham M. (2014). *Sosyal Psikoloji*, 7. basım, çev: İbrahim Yıldız – Aydın Gelmez. Ankara: Ütopya Yayınları.

Kayaoğlu, A. (2011). *Sosyal Psikoloji-I* (ed. Sezen Ünlü), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

- Kazazoğlu, S. (2011). *Anadili ve Yabancı Dil Derslerine Yönelik Tutumun Akademik Başarıya Etkisi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kuppuswamy, B. (1961). *An Introduction to Social Psychology*. Asia Publishing House, printed in India.
- Köklü, N. (1995). Tutumların Ölçülmesi ve Likert Tipi Ölçeklerde Kullanılan Alternatif Seçenekler. *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 28(2), 81-93.
- Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü*. çev: Osman Akınhay & Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Millon, T. & Lerner Melvin J. (2003). Personality and Social Psychology-volume 5 *Handbook of Social Psychology*. (ed. Irving B. Weiner), John Wiley & Sons, Inc., Canada.
- Mostyn, Barbara J. (1978). *The Attitude Behaviour Relationship*. Report no. 15, Marketing Communications Research Centre.
- Niilm University (weşana dersê), pêwendî: 10.01.2019, http://niilmuniversity.in/coursepack/humanities/Social_Psychology.pdf
- Social–Psychology, pêwendî: 15.01.2019, [https://personal.us.es/einfante/uploads/Social - psychology-reading. pdf](https://personal.us.es/einfante/uploads/Social_psychology-reading.pdf) -
- Stangor, C. (2011). *Principles of Social Pshichology*. The Saylor Foundation (original source), The Open University of Hong Kong.
- Tavşancıl, E. (2018). *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*. 6. Basım, Ankara: Nobel Yayınları.